

Danmark i kapitalismens guldalder

FORHOLDET MELLEM DEN ØKONOMISKE POLITIK OG DEN SAMFUNDSØKONOMISKE UDVIKLING I DANMARK I 1950'ERNE

AF

BALDER ASMUSSEN

Året 1959 udgør et vendepunkt i Danmarks økonomiske historie. I 1950'erne havde Danmark en markant lavere vækst og højere arbejdsløshed end vore nabolande.¹ Hver gang arbejdsløsheden faldt i Danmark, strammede skiftende regeringer den økonomiske politik for at undgå, at landets knappe valutareserver blev udtømt. Dette havde hindret vækst og fuld beskæftigelse. Hvorfor lykkedes det at vende denne udvikling fra og med året 1959?

I samtiden og i den traditionelle historieskrivning er forandringen blevet forklaret dels med gunstige omstændigheder i bytteforholdet over for udlandet og dels med statens industripolitik. Denne fortolkning udfordres af Hasse Lundgård Andersen i en indsigtfuld artikel betitlet »Stagnation eller dynamik?« i *Historisk Tidsskrift*, Bind 99. Han hævder, at dansk industris løbende omstilling til eksportmarkedet i 1950'erne dannede grundlaget for den efterfølgende økonomiske ekspansion.

Jeg er tilbøjelig til at give Andersen ret i, at industriens udvikling var af stor betydning. I årene 1950-1957 steg den samlede danske industriproduktion med 51%. Hele forøgelsen blev eksporteret, hvorved industrieksporten blev forøget med 167%.² Jeg kan dog ikke tilslutte mig Andersens synspunkt, når han hævder, at det var industriens egen evne

¹ Maddison 1995 s. 195-197. Perioden fra ca. 1950 til 1973 benævnes ofte som kapitalismens guldalder, fordi det er den periode i verdenshistorien med højest økonomisk vækst og lavest arbejdsløshed i de industrialiserede lande.

² Hansen 1983 s. 144-147. Herved udgjorde industrivarer foruden konserver 36% af den samlede danske eksport i 1957. Johansen 1985 s. 193.

og vilje til at omstille sig til de ændrede vilkår efter krigen, der var afgørende for Danmarks overgang til et højvækstland med fuld beskæftigelse.³ Jeg har væsentlige indvendinger mod Andersens synspunkt, og det drejer sig ikke blot om at tillægge en faktor mere betydning end en anden.

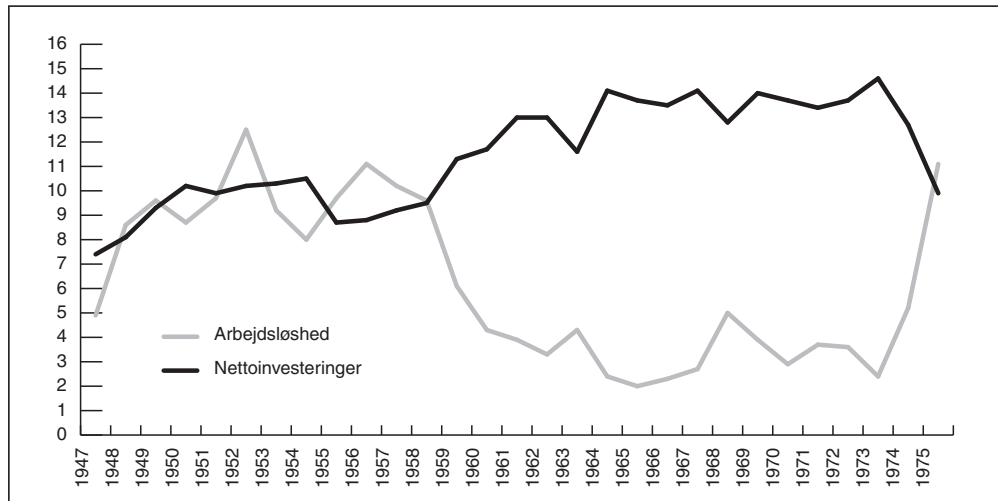
Andersen støtter sig til den østrigske økonom Joseph Schumpeter (1883-1950), der hævdede, at økonomisk krise i sig selv indeholder kimen til fornyet vækst, eftersom virksomhederne er tvunget til at effektivisere produktionen gennem nyinvesteringer, hvis de ønsker at overleve. Jeg stiller mig tvivlende over for denne grundantagelse.

Virksomheder skal hele tiden imødegå konkurrencen fra markedet, hvis de vil overleve, det gælder ikke kun under en krise. En virksomheds investeringsmotiv afhænger dels af forventningen om at kunne sælge flere varer og følgelig tjene penge på den pågældende investering og dels af finansieringsmulighederne. Under indtryk af krise er forventningerne om at kunne sælge, alt andet lige, mindre end ellers, og i Danmark i 1950'erne var finansieringsmulighederne ringe på grund af valutaknapheden. Det forekommer endvidere subtilt, hvorfor det kun var i Danmark, at det var nødvendigt med en lavvækstperiode for at omstille sig, hvorfor var det ikke nødvendigt i f.eks. Sverige, Holland, Vesttyskland eller Frankrig?⁴

Jeg accepterer heller ikke påstanden om, at en investerings effekt lader vente på sig i flere år. Som antydnet på grafen nedenfor er der en mere intim sammenhæng mellem nye investeringer og beskæftigelse. Her kan man se en korrelation mellem en stigning i nettoinvesteringerne og et fald i arbejdsløsheden. Rent erkendelsesmæssigt kan man ikke slutte uden videre, at det er de nye investeringer, der påvirker arbejdsløsheden, men den antagelse tør jeg godt benytte mig af. Når virksomhederne investerer, ansætter de ny arbejdskraft. Det er næppe ansættelsen i sig selv, der udløser en ny investering.

³ Andersen 1999 s. 70.

⁴ Udgangspunktet for uenigheden mellem Andersen og mig er altså teoretisk funderet. Med sit udgangspunkt i Schumpeter bygger Andersen på neoklassiske antagelser om økonomiens virkemåde. I neoklassisk økonomisk teori findes en forventning om, at hvis blot markedskræfterne får lov at virke uhindret, så vil man på langt sigt ikke kunne opleve arbejdsløshed. I modsætning hertil gør jeg brug af keynesianske antagelser om årsagerne til arbejdsløshed. Her anskues arbejdsløshed primært som et efterspørgselsproblem. Ledighed skyldes, at de lediges arbejdskraft ikke bliver efterspurgt. Årsagen hertil er, at forbrugerne og virksomhederne er tilbageholdende med henholdsvis deres forbrug og investeringer. Det skyldes igen forventningerne til fremtiden, og disse kan og bør påvirkes af politikerne for at undgå langvarige recessioner og arbejdsløshed. Neoklassisk teori og keynesianisme skal her forstås som overordnede opfattelser om sam-

Sammenhængen mellem nye investeringer og arbejdsløsheden

Anmærkninger: Arbejdsløsheden er målt i procent af antal forsikrede ledige. Johansen 1985 s. 290-291. Nettoinvesteringerne er målt som procentdel af BNP. Flora 1987 s. 407. Tendensen er den samme for hele det tyvende århundrede.

Fra 1959 og frem steg nettoinvesteringerne i Danmark betydeligt, hvilket medførte øget beskæftigelse og højere vækst. Hvad fik investeringerne til at stige? I første omgang er det jo korrekt, at det var virksomhederne selv, der foretog investeringerne, men deres incitament til, og muligheder for, at foretage disse investeringer var betinget af den økonomiske politik.

Frem til 1959 havde investeringsniveauet været hæmmet. Dels af manglen på international valuta til indkøb af råvarer og produktionsapparat i udlandet, og dels af det forhold at øgede investeringer, førte til øget beskæftigelse. Det førte til øget forbrug, hvad der førte til øget import, hvad der øgede valutaknapheden, og affødte en stramning af den økonomiske politik. Denne stramning dæmpede så efterspørgslen, hvorved forventningerne om profit dalede, hvad der medførte et fald i investeringsaktiviteten. Man var således fanget i en ond cirkel i den økonomiske politik.

fundsøkonomiens virkemåde og ikke som særlige doktriner eller politikker. Disse overordnede opfattelser tjener til at legitimere, i hvilket omfang staten bør gribe ind i det økonomiske liv: Direkte eller indirekte eller slet ikke. Det er min pointe i denne artikel, at de ledende danske politikere i 1950'erne bevægede sig samlet set mere i retning af en keynesiansk samfundsøkonomisk forståelse og dertilhørende politik, og at keynesianismen indirekte var årsag til den mere succesrige økonomiske udvikling. Andersens neoklassiske standpunkt gør, at han ikke tillægger den politiske dimension nogen videre vægt. Politikerne kan derfor ikke skabe gode forhold ved aktiv indgriben, det bedste de kan gøre er at gøre plads til markedet, og så bliver det naturligt nok de enkelte entreprenører, der bliver interessante at studere.

Andersen hævder, at når den danske industrieksport alligevel ekspanderede i 1950'erne, skyldtes det industriens indre dynamik. Man udnyttede de muligheder, som den kraftige udenlandske efterspørgsel gav. Jeg hævder, at det først var fra 1959 og frem, at industrien fik mulighed for at realisere hele sit vækstpotentiale. Jeg søger ikke at finde en enkelt kausalitet, der udløste dette potentiale, men opstiller i stedet en kausalitetskæde.

Det var den høje internationale vækst og samhandel, der gjorde det muligt at øge den danske industrieksport og dermed den danske vækst og beskæftigelse. Det var investeringerne i industrien, der udløste dette potentiale. Investeringer i tilstrækkeligt omfang blev gjort mulige i kraft af den økonomiske politik. Den økonomiske politik ændrede sig som følge af en politisk læreproces, og fordi normerne for, hvad der var passende økonomisk politik, ændrede sig.

Det var ikke dårligt bytteforhold eller nogen naturgiven tilstand, der hindrede Danmark i at indløse sit fulde økonomiske potentiale i 1950'erne. Det var politikernes egne begrænsede forestillinger om, hvad der var god skik og brug i den økonomiske politik. I det følgende vil jeg illustrere, hvordan man i tidsrummet fra Anden Verdenskrigs slutning og op gennem 1950'erne fra politisk side forpassede flere muligheder for at koble Danmark på den internationale trend med høj vækst og fuld beskæftigelse.

Socialdemokratiet havde en vision om øget industrieksport, der ikke fandt opbakning hos de øvrige partier, fordi visionen krævede, at det var staten, der allokerede de knappe ressourcer til målrettede investeringer i industrien. Derfor var det først, da et politisk flertal accepterede låntagning i udlandet, at man via en generel efterspørgselsstimulerende politik opnåede fuld beskæftigelse og høj vækst. At det blev socialdemokraterne, der med de radikales hjælp gennemførte dette, var måske mest en tilfældighed. Mere om det senere.

Socialdemokraternes vision: Industrieksport som løsning på Danmarks økonomiske dilemma efter krigen

Efter Anden Verdenskrig lancerede socialdemokraterne en vision om fuld beskæftigelse i Danmark. For fremtiden skulle man føre en keynesiansk inspireret konjunkturudlignende finanspolitik, der skulle sikre, at efterspørgslen altid var tilstrækkelig til at opretholde fuld beskæftigelse.⁵

⁵ Fremtidens Danmark 1945 s. 13. At Fremtidens Danmark var inspireret af Keynes, er blevet heftigt debatteret i historikerkredse. Se mit eget bidrag til denne diskussion: Fremtidens Danmark og Keynesianismen i Arbejderhistorie nr. 2, 2003.

Hvis man ville realisere dette projekt, måtte man sikre sig solide eksportindtægter for at forhindre, at den samlede købekraft ved fuld beskæftigelse genererede et underskud på betalingsbalancen.

Socialdemokraterne indså, at landbrugets muligheder for at tjene tilstrækkelig fremmed valuta hjem og generere fuld beskæftigelse var begrænsede. Jo mere landbruget effektiviserede, jo flere arbejdspladser ville der forsvinde. Landbrugets eksport var rettet primært mod Storbritannien, mens importen umiddelbart efter krigen hovedsageligt blev betalt med dollar. Dette var et problem, fordi der ikke var valutakonvertibilitet. Løsningen på det problem var at udvide industrieksporten. Denne udvikling ville socialdemokraterne forcere ved statens mellemkomst.

I »Fremtidens Danmark«, socialdemokraternes nye politiske program fra 1945, var man opmærksom på, at krigen grundlæggende havde ændret forholdene for industriproduktion. Nye tekniske fremskridt og rationaliseringer hos de krigsførende lande havde gjort deres industrier overlegne i forhold til Danmarks, der primært bestod af små håndværksprægede virksomheder, som overlevede i kraft af, at importrestriktioner fjernede konkurrencen udefra.⁶ For fremtiden gjaldt det, at Danmark i effektivitet ikke måtte stå tilbage for udlandet.

Danmark bør i Stedet – trods sin Lidenhed – ligge et Hestehoved foran andre Nationer i Kraft af Befolkningens Dygtighed og Initiativ.

I øjeblikket er der god Brug for danske Produkter i Udlandet, saavel Landbrugs- som Industrivarer. Men Verdenshandelen er desorganiseret, og det vil tage Tid at faa den genrejst. Det er at forudse, at Afsætningen af danske Produkter vil blive sværere. Og Danmarks Kaar er mere end noget andet Lands afhængig af Udlandet. Vi er derfor klare over at Overgangsvanskelighederne bliver overordentligt store, og at en ny stor Arbejdsløshed truer.

Af alle disse Grunde maa der lægges Planer for dansk økonomisk Politik i den Tid, der kommer.⁷

Arbejderråd på virksomhederne skulle fremme rationaliseringer og øget produktivitet. Et samfundsøkonomisk råd skulle medvirke til at allokere ressourcerne til investeringer hensigtsmæssigt. Enkelte virksomheder, som besad naturlige monopoler, var det mest fordelagtigt, at staten overtog.⁸

⁶ Fremtidens Danmark 1945 s. 7. Rasmussen og Rüdiger 1990 s. 32-33.

⁷ Fremtidens Danmark 1945 s. 7-8.

⁸ Fremtidens Danmark 1945 s. 20-22. Et naturligt monopol er en situation, hvor drif-

Disse visioner mødte modstand hos de borgerlige partier, og socialdemokraterne led et historisk valgnederlag i 1945. Det var næppe de nye keynesianske ideer, der skræmte vælgerne. Dette islæt var også til stede hos de konservative og i et vist omfang også hos Venstre.⁹ Det var nærmere forslagene om øget statskontrol, der ikke var populære i en befolkning, der var træt af krigstidens restriktioner, og ønskede en tilbagevenden til det normale.¹⁰

Valgnederlaget kan også skyldes, at socialdemokraterne lancerede programmet med en kraftig venstredrejet retorik for at afbøde det forventede tab til kommunisterne, hvad der i stedet har skræmt de midtsøgende vælgere væk.¹¹

Det var dog ikke bare midlerne, som socialdemokraterne ville tage i anvendelse, der gjorde, at deres visioner mødte modstand hos de borgerlige partier. Disse var bange for, at socialdemokraternes visioner ville være på bekostning af de samfundsgrupper, hvis interesser de selv varetog. De radikale repræsenterede husmændene, og partiet var foruroliget over udsigten til, at der skulle forsvinde arbejdspladser fra landbruget.¹² De konservative repræsenterede småindustriens interesser, og de frygtede en ophævelse af beskyttelsen af hjemmemarkedet.¹³ Venstre repræsenterede landbrugets interesser, og de var ofte i uoverensstemmelse med industriens.¹⁴

Efter valgnederlaget i 1945 måtte socialdemokraterne justere kursen. Af hensyn til samarbejdet med de radikale frasagde socialdemokraterne sig de fleste muligheder for at gribe selektivt ind i samfundets økonomiske infrastruktur, men de opretholdt visionen om en industrialisering af Danmark.¹⁵ Med støtte fra de radikale dannede socialdemokraterne regering i 1947.

Da Marshallhjælpen kom de borgerlige på tværs

I 1947 tog USA initiativ til Marshallhjælpen. Målet var ikke alene genopbygningen af Europa, den var allerede i fuld gang. Marshallhjælpen

ten af virksomheden er forbundet med så store etableringsomkostninger, at fri konkurrence mellem flere udbydere ville fordyre varens pris.

⁹ Det konservative Folkepartis program 1945 samt Topp 1986 s. 369.

¹⁰ Rasmussen & Rüdiger 1990 s. 52.

¹¹ Kaarsted 1991 s. 312.

¹² Just 1994 s. 57.

¹³ Rasmussen og Rüdiger 1990 s. 32-33.

¹⁴ Især hvis industrien skulle tilgodeses med investeringsmidler på bekostning af landbruget.

¹⁵ Olesen 1998 s. 88.

sigtede efter at afhjælpe de strukturproblemer, der karakteriserede europæisk økonomi. Det handlede om at gøre landenes eksportsektorer konkurrencedygtige og forhindre en opbremsning af den økonomiske udvikling.¹⁶

Danmark modtog en betydelig andel af hjælpen, for det stod klart for iagttagere i USA, at Danmark ikke havde en konkurrencedygtig eksportsektor. De borgerlige partier var skeptiske over for dansk deltagelse, for de vidste, at der ville blive stillet krav om planlægning. Man accepterede imidlertid, fordi man ville deltage i den politiske og økonomiske integration, som Marshallhjælpen medførte.¹⁷

Marshallhjælpen bestod i, at staten modtog en mængde dollars fra USA, som de så solgte videre til danske virksomheder og landmænd for danske kroner, så de kunne importere råvarer og industrianlæg fra USA. De omvekslede danske kroner, kaldet genpartsmidlerne, forventede amerikanerne, at modtagerlandet anvendte til formål, der gjorde landet i stand til for fremtiden at forsyne sig selv med dollar.

Den socialdemokratiske regering foreslog, at genpartsmidlerne skulle indgå i en statslig fond, der skulle finansiere billige lån til målrettede investeringer i industrien, hvilket netop var strategien i andre lande, der modtog hjælpen. Den amerikanske regering havde erklæret, at oprettelsen af en sådan fond var en absolut nødvendighed for at fremme den industrialisering, der var deres mål med Marshallhjælpen.¹⁸

Ideen stødte på modstand hos de borgerlige partier, der blev bakket op af Industrirådet. Med Nationalbankens og de radikales støtte fremsatte socialdemokraterne så et forslag, hvis hovedindhold var en rationalisering af mejerisektoren. Det forslag modsatte Venstre og de konservative sig også. Venstre mente ikke, at man skulle blande sig i det private initiativ; man frygtede, at forslaget ville blive et første skridt i retning af statskontrol med erhvervene. De konservative ønskede i stedet, at man skulle føre deflationær politik. Det ville sænke renten, og så var der ikke behov for statsdirigerede investeringer.¹⁹

Socialdemokraterne måtte give op, de kunne ikke samle flertal. Efter amerikansk pres kom der en almen låneordning i 1950, der ikke gjorde det muligt at føre en selektiv investeringspolitik. Den vedtagne plan lag-

¹⁶ Inflation og valutaknaphed var også et problem i de andre europæiske lande, hvorfor de var nødt til at dæmpe den økonomiske aktivitet. Med amerikanske dollar kunne landene se bort fra valutaknapheden for en stund, udbygge eksportsektoren og opsuge pengerigelighed ved valutaomvekslingen. Reichlin 1995 s. 47.

¹⁷ Sørensen 2001 s. 50.

¹⁸ Sørensen 2001 s. 149-155.

¹⁹ Rigsdagstidende 1948/1949, Folketingets Forhandlinger spalte 5090-5092.

de vægt på investeringer i landbruget og i byggesektoren. Forudsætningen for planens succes var, at der blev gennemført internationale liberaliseringer på landbrugsområdet, og at der blev indført fuld valuta-konvertibilitet mellem dollar og de europæiske valutaer.²⁰ Det var et urealistisk håb, og det blev ikke indfriet.

Det lykkedes altså ikke Danmark at få anvendt Marshallhjælpen på en måde, der gav nogen langsigtet løsning på valutaknapheden. En stor del af Marshallhjælpen blev anvendt på foderstofimport, og størstedelen af genpartsmidlerne på gældsafbeting. Valutaknapheden blev værre efter devalueringen i 1949²¹ og Korea-krigen i 1950.²²

Stop-go politikken og socialdemokraternes ørkenvandring

Berøvet deres statslige investeringsfond besad socialdemokraterne kun få instrumenter til at begrænse valutaknapheden med, hvis man da ikke ville stramme finanspolitikken og generere mere arbejdsløshed. Instrumenterne var at begrænse tildelingen af byggetilladelser samt importrestriktioner og de dertilhørende rationeringer. Importkontrollen styrkede den urentable danske industri ved at holde prisniveauet kunstigt højt. Fraværet af konkurrence fra mere effektive udenlandske virksomheder gjorde det muligt for dansk industri at lave karteldannelser og blive prissættere. Rationeringen var upopulær i befolkningen, og da et folketingsvalg ikke gav nogen nye muligheder, og da der samlede sig et flertal mod smørrationeringen, valgte socialdemokraterne at gå i opposition.

De konservative og Venstre regerede i årene 1950-1953. For at imødegå problemet med valutaknaphed førte de en generelt forbrugsbegrænsende politik, der naturligt nok øgede arbejdsløsheden. Det var det, socialdemokraterne ikke ønskede at gøre, da de valgte oppositionsrollen i 1950. Men da socialdemokraterne dannede regering igen i 1953, opstod der snart igen valutaknaphed, hvorfor også de måtte begrænse forbruget. Denne politik er siden blevet kaldet stop-go politikken, fordi der var tale om skiftevis lempelser og stramninger af finanspolitikken.²³

I et forsøg på at bryde ud af det økonomiske dødvande lancerede Socialdemokratiet en ny plan: Offentlig opsparing. I »Økonomisk Års-

²⁰ Rasmussen og Rüdiger 1990 s. 78-81.

²¹ Danmark fulgte Storbritanniens devaluering over for dollar. Devalueringen gjorde amerikanske varer 30,5% dyrere. Man fulgte devalueringen for at hindre, at danske landbrugsprodukter i stedet blev 30,5% dyrere i Storbritannien.

²² Priserne på råvarer steg som følge af strategiske opkøb.

²³ Hansen 1983 s. 125.

oversigt 1954,« en publikation der var blevet væsentligt opprioriteret, efter at socialdemokraterne igen var kommet til magten, formentlig som en kompensation for afskaffelsen af »Nationalbudgettet« som årlig publikation, blev det slået fast, at det kun gennem en forøgelse af industriktoren ville være muligt at beskæftige de store ungdomsårgange, der omkring 1960 ville indtræde på arbejdsmarkedet. For at øge industriproduktionen anbefalede Økonomisk Årsoversigt, at regeringen fjernede beskyttelsen på hjemmemarkedet. Eftersom den private opsparing næppe ville være nok til at tilvejebringe tilstrækkelig kapital til investeringerne, måtte staten hjælpe til.²⁴

Socialdemokratiets finansminister Viggo Kampmann foreslog i 1955 i en tale i Nationaløkonomisk Forening at øge den samlede opsparing ved det offentliges mellemkomst, altså at lave et overskud på statens budget opkrævet gennem øgede skatter og afgifter i forventning om, at det ville udløse et rentefald. Kampmann havde ikke tillid til, at den private opsparing alene ville være tilstrækkelig, og det er muligt, at erfaringerne fra Vesttyskland havde gjort indtryk på ham.²⁵ Han var klar over, at hans forslag var kontroversielt.

Går man nemlig den vej at lægge vægten på finanspolitikken, kommer det meget mere præcist til udtryk, hvem der skal betale. Derfor er der en lyst til ligesom at søge vanskelighederne løst ved kreditpolitikken, hvor der naturligvis også bliver betalt, men hvor dette hvem der skal betale, ligesom forflygtiges og ikke altid bliver resultatet af en politisk beslutning. Man kan ligesom i højere grad skyde skylden på visse naturlove, tyngdeloven, Nationalbanken, eller andre mærkelige ting.²⁶

Regeringen havde dog umiddelbart intet held med denne politik. Det viste sig i praksis at være for svært at dosere finanspolitikken korrekt i forhold til de internationale konjunkturer.²⁷

²⁴ Jo mere effektivt landbruget blev, jo færre ville det kunne beskæftige, det blev derfor efterhånden klart, at det var inden for industrien, at fremtidens beskæftigelse skulle findes. Økonomisk Årsoversigt 1954 s. 72-74.

²⁵ Der kanaliserede man overskud fra det føderale budget over i investeringsfonde til erhvervslivet. Hennings 1982 s. 484. Nettoinvesteringerne i Vesttyskland, beregnet som andel af BNP, var en tredjedel til en halv gang så store som i Danmark. Flora 1987 s. 407 og s. 415.

²⁶ Kampmann hentydede til, at øgede skatter er meget synlige for den enkelte, mens man sjældnere kan gennemskue effekterne af en høj rente for ens privatøkonomi. Kampmann 1955 s. 6.

²⁷ Ulykken var, at når der kom internationale opsving, steg råvarepriserne, hvad der øgede valutaknapheden, og industrieksporten var ikke stærk nok at modveje dette med øget indtjening.

Det radikale Venstre accepterer ideen om industrialisering

Som tidligere nævnt varetog de radikale husmændenes interesser. Man skulle, mente partiet, sætte gang i udstykningen af jord til husmændene for at forhindre, at andelen af beskæftigede ved landbruget faldt til under 20% af arbejdsstyrken i 1980, som de dystre prognoser forudsagde.²⁸ På dette punkt ændrede de radikale opfattelse i løbet af 1950'erne.

De radikale havde altid lagt vægt på de økonomiske autoriteter og fulgte f.eks. gerne Nationalbankens anbefalinger i deres økonomiske politik. Det var på radikal foranledning, at den uvildige rapport »Samarbejdsproblemer i Danmarks økonomiske politik« fra 1956 blev til. Også i denne rapport understreges det, at fremtidens arbejdspladser skulle findes i industrien. Dette var en medvirkende faktor til, at partiet accepterede ideen om øget dansk industrieksport.²⁹ Et andet forhold kunne være den realøkonomiske udvikling; der blev stadig færre arbejdspladser i landbruget.

De radikale slog ofte til lyd for et bredt politisk samarbejde, og ærgrede sig over Venstres efter deres mening ufrugtbare oppositionspolitik under den Socialdemokratiske regering i årene 1953-1957. Det forhindrede dog ikke, at de radikale tilbød Venstres formand Erik Eriksen at danne en ren venstre-regering efter valget i 1957. Han afslog, han ville ikke danne regering uden de konservative.³⁰ Det kunne de radikale ikke støtte. Erik Eriksens afslag banede vejen for en flertalsregering af Socialdemokratiet, Det Radikale Venstre og Restforbundet.

I trekantregeringen nærmede de radikale sig socialdemokraterne. De to partier stod sammen om strukturpolitikken, der behandles nedenfor. De fandt en fælles sag i ideen om velfærdsstaten, som de borgerlige argumenterede skarpt imod.³¹ Under det økonomiske opsving i slutningen af årtiet argumenterede de radikale imod umiddelbare skattelettelser. Det kunne kun komme på tale, hvis en lavkonjunktur indtraf, ellers ville det føre til en overophedning af økonomien.³² Denne keynesianske tankegang bragte de radikale på afstand af Venstre, der orienterede sig stadig mere i retning af Det konservative Folkepartis økonomiske politik.³³

²⁸ Just 1994 s. 57.

²⁹ Finansministeriet 1956.

³⁰ Hartling 1991 s. 120.

³¹ Ugens Politik 1957 nr. 19.

³² Ugens Politik 1957 nr. 40.

³³ Ugens Politik 1959 nr. 48. Det radikale Venstre fik et klart keynesiansk islæt med handelsminister og senere finansminister Kjeld Philip, der havde været økonomiprofessor i Stockholm.

Strukturpolitikken tages i anvendelse

Socialdemokraterne havde gennem samarbejde med fagbevægelsen forsøgt at fremme rationaliseringer og løntilbageholdenhed i håb om at dette i kombination med en modernisering af virksomhedsstrukturen skulle lede til fuld beskæftigelse og højere vækst og dermed reallønstigning til arbejderne. Imidlertid havde man indtil nu ikke haft succes med denne strategi.

Den brede konsensus blandt arbejderne og fagbevægelsen om ikke at lade lønningerne stige mere end produktiviteten blev eroderet i løbet af 1950'erne, fordi den forventede produktivitetsstigning udeblev. Opbakningen til rationaliseringerne blev også mindre, når der var udbredt arbejdsløshed. De arbejdsløse følte, man tog brødet ud af munden på dem, når man rationaliserede arbejdsgangene. Storkonflikten i 1956 var et udtryk for denne utilfredshed og markerede et vendepunkt, hvor det blev klart for Socialdemokratiet, at det ikke længere var muligt at vente og se tiden an.³⁴

I borgerlige kredse havde man også en mening om industriens fremtid. I 1956 holdt Aage L. Rytter, formand for Industrirådet og tidligere konservativ minister, et foredrag i Nationaløkonomisk Forening, hvor han talte om industriens muligheder for ekspansion, set i lyset af de krav, der blev stillet til industrien om at skaffe stadig flere arbejdspladser og eksportkapital til landet.

Han fremhævede, at udenlandsk industri i stort omfang var statsstøttet, hvilket var unfair konkurrence, og at andre landes regeringer med forskellige kneb forsøgte at udelukke fremmed konkurrence. Alligevel ønskede Rytter ikke, at dansk industri blev støttet direkte af staten, men ønskede til gengæld beskyttelse af det indenlandske marked, indtil dansk industri havde vokset sig stærk nok til at imødegå fuld konkurrence.

Han mente, at hjemmemarkedets størrelse var for lille til at frembyde industriel ekspansion, og slog til lyd for, at Danmark tilknyttedes et større marked, om end han tog visse reservationer med hensyn til den konkurrence, man i så fald ville blive udsat for. Det var en af Rytters vigtigste pointer, at der eksisterede nogle strukturelle hindringer for dansk industri, oven i de problemer der kom udefra, der medførte en utilfredsstillende industrivækst.³⁵

³⁴ Rostgaard 1979 s. 24.

³⁵ Rytter 1956 s. 254-277.

Industriens investeringsaktivitet er i de seneste år ikke alene blevet hæmmet af de før omtalte svingende og usikre vilkår, som i vidt omfang har været betinget af vor generelle økonomiske politik. Også det nuværende skattesystem virker i høj grad hæmmende på de faktorer, der betinger motiverne til at tage nye opgaver op, og løbe den dermed forbundne risiko. Flere af skattelovgivningens regler, først og fremmest de gældende regler om afskrivninger på virksomhedens anlæg, maskiner m.v. strider imod de retningslinier for rationel kalkulation, som industrien under den nuværende og tekniske udvikling må lægge til grund for sine rentabilitetsovervejelser. En hovedsvaghed ved de gældende regler er, at de er alt for summariske og uelastiske. De tager ikke hensyn til, at den stadig hastigere udvikling i teknik, og den stadige fremkomst af nye varer o. lign. medfører, at den økonomiske levetid af de faste anlæg, maskiner m.m. forkortes i forhold til deres fysiske levetid.³⁶

Kom der en løsning på disse strukturproblemer, herunder at det var muligt at holde lønomkostningerne nede, så mente Rytter ikke, at det skulle være nødvendigt med en politik, der i særlig grad favoriserede industrien.

Kravet om at få løst de strukturelle problemer i dansk økonomi havde også opbakning i Socialdemokratiet. I kølvandet på storkonflikten i 1956 mente socialdemokraterne, at der skulle ske et eller andet. På den efterfølgende kongres i 1957 blev det til et nederlag for de kræfter i partiet, der var imod den produktivitetsfremmende politik. I stedet vedtog man, at målet for den fremtidige politik skulle være »et samfund med arbejde til alle, med den størst mulige produktion og en retfærdig fordeling. Veje og midler måtte afhænge af skiftende vilkår og muligheder. Offentligt og privat initiativ måtte samarbejde.«³⁷ Det var i praksis carte blanche til de ledende socialdemokrater i Folketinget og til finansminister Kampmann især. Han valgte at lytte til synspunkter som Rytters.

Det kom til udtryk i trekantregeringens nye strukturpolitik. Beskyttelsen af hjemmemarkedet blev gradvist afviklet, men langt op i 1960'erne nød dansk industri mere beskyttelse, end det var tilfældet i andre lande, der liberaliserede inden for OEEC. I 1957 indførtes der nye regler for afskrivninger og investeringer, således at der blev taget højde for den hastige teknologiske udvikling. Progressionen i selskabskatten blev afsvækket, monopoltilsynets priskontrol blev gjort smidige-

³⁶ Rytter 1956 s. 270.

³⁷ Rostgaard 1979 s. 41

re for at lette selvfinansiering, og henlæggelser til investeringsfunds blev begunstiget.³⁸ Fælles for alle disse tiltag var, at de var generelle tiltag, der ikke begunstigede udvalgte sektorer eller virksomheder.³⁹ Dette var nødvendigt for at få de radikale og Retsforbundet med.

Trekantregeringens økonomiske succes

I 1957 var Danmarks bytteforhold overfor udlandet meget ringe,⁴⁰ og finanspolitikken måtte strammes for tredje gang i dette årti af hensyn til valutaknaphed. I 1958 var der udpræget international lavkonjunktur. I 1959 kom der et længerevarende internationalt opsving, hvor Danmark endelig gjorde sig gældende.⁴¹ Det skyldtes i høj grad industriens eget initiativ med rationaliseringer og de øgede investeringer. Industrien blev hjulpet på vej af regeringens strukturpolitik. Udenlandske investeringer fik også større betydning,⁴² og eksportmulighederne blev udvidet efter medlemskabet af EFTA i 1960. Væksten steg og arbejdsløsheden faldt.

På trods af det forbedrede bytteforhold, og på trods af at industrieksporten steg med 50% i årene 1958-1962,⁴³ så blev et overskud i Danmarks nettoeksport vendt fra 3% af BNP til et tilsvarende underskud i samme periode.⁴⁴ Større var miraklet ikke. Alle de opremsede årsager til trods, så var det grundlæggende problem for 1950'ernes økonomi det samme problem, som det var i 1960'erne (og 1970'erne og 1980'erne): Hvis man prioriterede fuld beskæftigelse højest, og tilrettede finanspolitikken derefter, så steg forbruget, hvilket øgede importen så meget, at man fik underskud på nettoeksporten. Det gav to muligheder: Enten måtte man bremse den økonomiske udvikling, som man gjorde det jævnlige i 1950'erne, eller også måtte man acceptere et underskud på betalingsbalancen og låne pengene i udlandet. Det var den kurs, trekantregeringen slog ind på, og det var derfor, Danmark sluttede sig den store gruppe af lande med høj vækst og beskæftigelse. Men hvorfor ændrede man holdning til valutaspørgsmålet?

³⁸ Rasmussen og Rüdiger 1990 s. 169.

³⁹ Undtaget var dog egnsudviklingsloven, der ydede rådgivning og finansiering af projekter for storindustrien. Venstre og de konservative var imod trekantregeringens økonomiske politik, blandt andet fordi man ikke mente, det var statens opgave at støtte særskilte virksomheder. Det rimede for meget på planøkonomi. Rostgaard 1979 s. 46-48.

⁴⁰ Johansen 1985 s. 219.

⁴¹ Opsvinget slog igennem i sommeren 1958, men det kan først aflæses i de årsopgjorte statistikker fra 1959.

⁴² Wilkins 1996 s. 356-357.

⁴³ Johansen 1985 s. 193.

⁴⁴ Flora 1987 s. 407.

Spørgsmålet om valutasanering

Den konservative politiker Poul Møller erkender i et tilbageblik, at VK-regeringen 1950-1953 kunne have undgået den stramme finanspolitik og den medfølgende arbejdsløshed, hvis man i stedet havde lånt penge i udlandet. Men han tilføjer, at »det dengang ikke var skik at optage udenlandske statslån.«⁴⁵ Hermed rammer han netop sagens kerne. Det var ikke passende at løse problemet ved at låne penge; man skulle sætte tæring efter næring. De gode gamle nationaløkonomiske dyder fra før krigen spøjte endnu. De måtte imidlertid vige for de økonomiske realiteter, efterhånden som et flertal af politikerne blev opmærksomme på, at Danmark sakkede agterud i den internationale udvikling.

I 1956 tegnede OEEC et billede af Danmarks økonomiske situation i sin syvende årsrapport. Man medgav, at Danmark havde brug for industrialisering, og at der var et dilemma mellem de kortsigtede mål for økonomien (sikring af valutareserverne via overskud på betalingsbalancen) og de langsigtede mål (industrialisering, fuld beskæftigelse og vækst). Hvis Danmark tillod en ekspansiv finanspolitik, der ville skabe efterspørgsel til industrien, øgede investeringer, faldende arbejdsløshed og økonomisk vækst, måtte landet påregne et stort underskud på betalingsbalancen. I OEEC foreslog man derfor Danmark at låne penge i udlandet, så man for en tid kunne se bort fra problemet med valutareserverne, indtil man havde fået en stærkere eksportsektor; »As a temporary expedient to ease the period of adjustment.«⁴⁶

I Danmark var man dog skeptisk over for denne løsning, som det forklares i rapporten »Samarbejdsproblemer i Danmarks økonomiske politik« fra 1956. Man frygtede, at afhængigheden ville berøve Danmark handlefrihed, at Danmark ville opleve højere inflation end kreditorvalutaen, og at der ville opstå knaphed på denne valuta: »Hvis et frit internationalt betalingssystem ikke kan opretholdes, viser erfaringen, at det er valutaerne i kreditorlandene, USA og Schweiz, der bliver knappe,« argumenteredes det. Endvidere mente man, at mulighederne for at optage lån var for ringe til, at det kunne svare sig, om end man erkendte, at det var muligt at optage lån, hvis man ville.⁴⁷ Samme år som finansministerens rapport blev udarbejdet, kom der en ny direktør i Den internationale Valutafond, der var mere lånevillig, hvorfor Danmarks muligheder for låntagning blev forbedret.⁴⁸

⁴⁵ Møller 1974 s. 48-52.

⁴⁶ OEEC 1956 s. 137.

⁴⁷ Finansministeriet 1956 s. 86-87.

⁴⁸ Holm 1986 s. 49.

Siden man erkendte, at Danmark kunne have lavet en valutasanering, men at man ikke ville, så bliver det interessant at se på begrundelserne for ikke at gøre det. Det forekommer subtilt, at man frygtede, at det økonomiske råderum ville blive indskrænket, når lånet jo var begrundet med en udvidelse af det økonomiske råderum. Det hænger sammen med, at man måske ikke havde tillid til, at den ekspansion, lånet kunne give plads til, ville udbedre situationen med betalingsbalancen, hvorfor man ville komme til at hænge på gælden i fremtiden. Dollartilførslen i forbindelse med Marshallhjælpen havde jo ikke nytet.

Ligeledes virker frygten for inflationen ikke overbevisende, eftersom inflation i et vist omfang er politisk bestemt, og man stod i en situation, hvor arbejderne forlangte højere lønninger fordi produktivitetstigningen udeblev. Man kunne altså forvente en inflationær udvikling hvis man ikke gjorde noget. Det er til gengæld muligt, at frygten for, at det internationale monetære regime ikke kunne opretholdes, var afgørende for, at man ikke turde låne penge. Dette sandsynliggøres af, at et enigt folketing (kun DKP undlod at stemme) valgte at optage udenlandske lån, i samme øjeblik Bretton Woods Systemet blev bekræftet, ved at der blev indført fuld valutakonvertibilitet i december 1958.⁴⁹ Så snart bekymringerne om valutakonvertibilitet var ude af verden, var man parat til at optage udenlandske lån.

Under de socialdemokratiske ledede regeringer blev der i 1958, 1959 og 1961 gennemført lovgivning, der bemyndigede staten til at optage lån i udlandet. Om det første lån udtalte Viggo Kampmann: »Formålet med låneoptagelsen er at fremme den for landets økonomiske udviklings nødvendige investeringsvirksomhed.«⁵⁰ Formålet med det andet lån var en generel forøgelse af valutareserven.⁵¹ Hvis dette og de efterfølgende lån ikke var blevet optaget, havde det været nødvendigt at stramme finanspolitikken og vende tilbage til stop-go strategien. Det ville man ikke. Man havde ændret indstilling til spørgsmålet om låntagning.

Regeringen kunne se, at det gik fremad med investeringerne og industrieksporten. Det ville man sætte over styr, hvis man strammede finanspolitikken. Af demografiske årsager stod arbejdsstyrken til at blive udvidet. Strammede man den økonomiske politik, ville der ikke være beskæftigelse til de nye store ungdomsårgange. Lånemulighederne havde aldrig været bedre, og fremtidsudsigterne var gunstige. Det var med-

⁴⁹ Allerede i 1957 havde Danmark trukket på sine reserver i IMF, for at undgå yderligere økonomisk stramning. Økonomi og Politik 1957 s. 143.

⁵⁰ Folketingsårbog 1958-59 s. 84-85.

⁵¹ Folketingsårbog 1960-61 s. 87-88.

virkende til, at man nu var parate til at prioritere vækst og beskæftigelse over hensynet til betalingsbalancen.

Hvad mente Venstre og de konservative?

Socialdemokraterne havde regeringsmagten 1953-1968, så denne historie er i høj grad deres historie. Selvom de ikke havde en detaljeret plan for udviklingen, så var det dem, der havde initiativet. Det var deres skiftende strategier, der med forskelligt held styrede Danmark mod vækst og fuld beskæftigelse. Men hvor er Venstre og de konservative i denne historie?

De konservatives program fra 1945 bar tydeligt præg af keynesiansk inspiration, men det gjorde deres praktiske politik ikke. De konservatives ordfører Aksel Møller var orienteret mod ortodoks neoklassisk økonomisk teori, når han konsekvent tilstræbte ligevægt på statsfinanserne også på kort sigt.⁵² Med denne opfattelse stod de konservative i modsætning til Venstre, hvor finansordfører Thorkil Kristensen var klart keynesiansk inspireret, idet han var parat til at anvende finanspolitikken og pengepolitikken aktivt for at øge eller sænke investeringsniveauet for at påvirke konjunkturerne.⁵³ De to partier kunne alligevel blive enige om den økonomiske kurs, da de sad i regering sammen i 1950-1953, hvor Thorkil Kristensen var finansminister. Forbruget måtte begrænses af hensyn til valutaknapheden. Det var nødvendigt, når man ikke ville målrette investeringsmidlerne eller låne penge i udlandet.

I den efterfølgende periode i opposition orienterede Venstre sig stadig mere i retning af de konservatives standpunkt, hvad der medførte et brud mellem Venstre og Thorkil Kristensen. I 1955 stemte han i modsætning til sine partifæller og de konservative for regeringens finanspolitiske stramning med argumentationen om, at det var den politik, han selv ville have ført, hvis han havde været finansminister.⁵⁴ I 1959 lavede Venstre og de konservative en fællesudtalelse om den økonomiske politik, uden at Thorkil Kristensen havde været involveret. Det førte i sidste ende til hans udmeldelse af partiet.

Fællesudtalelsen »Nye Signaler i den Økonomiske Politik« var præget af en frustration over de radikale og socialdemokraternes økonomiske

⁵² Aksel Møllers broder og partifælle Poul Møller skrev om ham, at han var præget af, at hans studietid gik tilbage til perioden før John Maynard Keynes økonomiske teorier blev accepteret og doseret af alle ikke-socialistiske økonomer. Poul Møller 1974 s. 72-74.

⁵³ Thorkil Kristensens egen overbevisning om finans- og pengepolitik gjorde sig også gældende i Venstres program. Kristensen 1948 s. 7 og Venstres nye Program 1948 s. 15.

⁵⁴ Nyboe Andersen 1994 s. 144.

politik, som Venstre og de konservative fandt passede alt for godt til ambitionen om velfærdsstaten. I 1959 var der højkonjunktur, og nu mente Venstre og de konservative, at der var råd til skattelettelser. Det ville trekantregeringen ikke være med til, man frygtede at det ville føre til en overophedning af økonomien. Thorkil Kristensen var imod indholdet af fællesudtalelsen af samme årsager. Han var i sit grundstandpunkt uenig med udtalelser som denne:

Den traditionelle opfattelse, der spiller en stor rolle i den politiske debat, at overskud eller underskud på statsfinanserne er afgørende for aktivitetsomfanget i samfundet, er for simpel og derfor forkert.⁵⁵

Den senere økonomiminister for Venstre, Poul Nyboe Andersen, har forsøgt at redegøre for Thorkil Kristensens afstandtagen fra sine partifæller således:

For en veloplyst og velbegavet mand, der aldrig har fået sin sunde fornuft forstyrret af indviklede nationaløkonomiske ræsonnementer, må der være en god mening i, at »staten« giver afkald på nogle skatteindtægter, når den ligefrem har overskud på budgettet. Pengene ligger dog bedst i borgernes lommer, ikke sandt? At »samfundet« i en situation med inflationspres kan have det bedst, hvis et overskud forbliver i statens »lomme«, hører ikke til de umiddelbart indlysende sandheder.⁵⁶

Thorkil Kristensen havde en udpræget keynesiansk forståelse, og den blev ikke delt af et flertal af venstrefolkene, der orienterede sig i en helt anden retning. Venstre bevægede sig tættere på de konservatives økonomiske politik, hvor statens finanser blev anskuet som et simpelt husholdningsbudget. Herved fremmedgjorde de sig også fra de radikale, der ellers havde tilbudt Venstres formand Erik Eriksen regeringsmagten i 1957. I forbindelse med offentliggørelsen af fællesudtalelsen gengav man i Ugens Politik, Det radikale Venstres ugeblad, Venstres økonomiske politik fra 1953, hvor det understreges, at ved tendenser til inflation skal staten inddrage købekraft fra borgerne. Denne politik ville de radikale gerne stå ved, men det ville Venstre ikke længere, påpegedes det:

Så mærkeligt har Danmarks politiske skæbne føjet sig, at det blev trepartiregeringen der med held reddede Danmarks økonomi ved

⁵⁵ Nye Signaler i den Økonomiske Politik 1959 s. 10-11.

⁵⁶ Nyboe Andersen 1994 s. 180.

at gennemføre den politik, som også Venstre krævede forud for valget, men som partiet nu er løbet fra – i konservative støvler!⁵⁷

Er det muligt at forestille sig, at hvis Venstre havde valgt at danne regering i 1957, og hvis Thorkil Kristensen havde fået lov at sætte dagsordenen for den økonomiske politik, at Venstre så ville have fået socialdemokraternes rolle som katalysator for Danmarks overgang til vækstsamfund? Det er ikke til at sige, men det er værd at bemærke, at selvom Venstre og Det konservative Folkeparti udgjorde en meget vrangvillig opposition, og f.eks. stemte imod optagelse af yderlige udenlandske lån,⁵⁸ så ændrede de alligevel holdning i løbet af 1960'erne, hvor de blev mere keynesiansk inspirerede, hvor de accepterede industrien som den vigtigste kilde til eksport, og hvor de fik en mere nuanceret holdning til låntagning i udlandet. Måske var det bare tilfældigheder såsom Erik Eriksens venskab med flere fremtrædende konservative, der fik indflydelse på forholdet mellem Venstre og de radikale og gav socialdemokraterne hovedrollen på den politiske scene?

Konklusion

Efter Anden Verdenskrig havde socialdemokraterne en plan. Staten skulle dirigere ressourcerne over på investeringer i industrien for at skabe en konkurrencedygtig eksportsektor. Det ville de borgerlige partier ikke være med til. De varetog specifikke samfundsgruppers interesser frem for hele samfundets, og de vendte sig mod statsindblanding i økonomien. Det efterlod kun et alternativ, hvis man ville have fuld beskæftigelse. Man måtte acceptere underskud på betalingsbalancen. Det var ikke muligt i den umiddelbare efterkrigstid, hvor verdenshandelen var desorganiseret. Man fik en god chance med Marshallhjælpen, men den blev forspildt. Først da et politisk flertal havde accepteret ideen om både industrialisering og udenlandsk låntagning, kom Danmark med på den internationale trend, hvor man gav målet om fuld beskæftigelse første prioritet.

Jeg vil gerne understrege den væsentligste pointe med denne gennemgang: Det kunne have været gået anderledes. Hvis et politisk flertal havde været indstillet på at lade staten styre investeringerne i en periode efter krigen, er det ikke urimeligt at forestille sig, at Danmark tidligere kunne have koblet sig på den internationale trend med vækst og

⁵⁷ Ugens Politik 1959 nr. 48.

⁵⁸ Folketingsårbog 1958-1959 s. 87-88. Folketingsårbog 1960-1961 s. 109-110.

beskæftigelse. Hvis et politisk flertal havde været parat til at optage lån i udlandet tidligere, tror jeg også, at man kunne have opnået det samme via en generel økonomisk politik.

Udviklingen i arbejdsløshed og vækst i Danmark i 1950'erne har afgjort været under indflydelse af de internationale forhold og industriens indre dynamik, men politikerne var ikke låst fast i en spændetrøje, hvor de bare gjorde, hvad der var muligt, og måtte overlade resten til skæbnen og tilfældet. Ved flere lejligheder havde Danmark en mulighed for at handle anderledes, og den økonomiske udvikling i Danmark er derfor i sidste ende formet af den førte økonomiske politik og dermed det politiske styrkeforhold, normerne for hvad der var politisk acceptabelt, og hvad der mere eller mindre tilfældigt dannede sig af politiske alliancemuligheder.

Litteraturliste

- Andersen, Hasse Lundgård: Stagnation eller Dynamik? Den økonomiske udvikling i Danmark i 1950'erne. *Historisk Tidsskrift* 99 hæfte 1.
- Asmussen, Balder: *Danmark i Kapitalismens Guldalder*. Speciale ved Aalborg Universitet 2002.
- Asmussen, Balder: Fremtidens Danmark og Keynesianismen. *Arbejderhistorie* nr. 2, 2003.
- Det konservative Folkeparti: *Det konservative Folkepartis program 1945*.
- Det radikale Venstre: *Ugens Politik*. 1957 nr. 19 og 40. 1959 nr. 48.
- Det økonomiske sekretariat: *Økonomisk Årsoversigt 1954*. J.H. Schultz Forlag 1954.
- Finansministeriet: *Samarbejdsproblemer i Danmarks økonomiske politik*. Finansministeriet 1956.
- Flora, Peter: *State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975 vol. II. The Growth of Industrial Societies and Capitalist Economies*. Campus Verlag, Macmillan Press, St. James Press 1987.
- Folketingsårbog: *Folketingsårbog 1958-59 og 1959-60*. J.H. Schultz Forlag 1959 og 1961.
- Hansen, Svend Aage: *Økonomisk vækst I Danmark Bind II: 1914-1983*. Akademisk forlag 1983.
- Johansen, Hans Chr.: *Danmarks Historie Bind 9, Dansk Økonomisk Statistik 1814-1980*. Gyldendal 1985.
- Hartling, Poul: *Erik Eriksen, mennesket og politikeren*. Christian Ejlers Forlag 1991.
- Hennings, Klaus Heinrich: West Germany. Boltho, Andrea (ed.): *The European Economy*. Oxford University Press 1982.

- Holm, Erik: *Stabilitet og uligevægt*. Forlaget Politiske Studier 1986.
- Just, Flemming: Planøkonomi eller liberalisme. Staten og erhvervspolitikken i de første efterkrigsår. Thomsen, Birgit Nüchel (red.): *Temaer og brændpunkter i dansk politik efter 1945*. Odense universitetsforlag 1994.
- Kaarsted, Tage: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bind 13*. Gyldendal 1991.
- Kampmann, Viggo: Finansieringen af investeringerne. *Nationaløkonomisk tidsskrift* 1955.
- Kristensen, Thorkil: Moderne Liberalisme. *Venstres Maanedssblad Januar 1948*.
- Maddison, Angus: *Monitoring the World Economy 1820-1992*. OECD 1995.
- Møller, Poul: *Fra Kamp til Samarbejde, En fortælling om to partier*. Det Berlingske Hus 1974.
- Nyboe Andersen, Poul: *Thorkil Kristensen, en ener i dansk politik*. Odense Universitetsforlag 1994.
- OEEC: *7th report of the OEEC. Economic Expansion and its Problems*. OEEC 1956.
- Olesen, Niels Wium: Planer for velfærd. *Den jyske historiker nr. 82* 1998.
- Rasmussen, Hanne og Rüdiger, Mogens: *Danmarks Historie Bind 8, tiden efter 1945*. Gyldendal 1990.
- Reichlin, Lucrezia: The Marshall Plan reconsidered. Eichengreen, Barry (ed.): *Europe's Post-War Recovery*. Cambridge University Press 1995.
- Rigsdagstidende: *Folketingets forhandlinger 1948/1949 bind II*. J. H. Schultz Forlag 1949.
- Rostgaard, Marianne: *Det danske socialdemokrati efter 1945*. Speciale ved Aarhus Universitet 1979.
- Rytter, Aage L.: Om betingelserne for ekspansion af dansk industri. *Nationaløkonomisk tidsskrift* 1956.
- Socialdemokratiet: *Fremtidens Danmark*. Egmont H. Petersen 1945.
- Sørensen, Vibeke (Rüdiger, Mogens ed.): *Denmarks Social Democratic Government & the Marshall Plan 1947-1950*. Museum Tusulanum Press 2001.
- Topp, Niels-Henrik: *Udviklingen i de Finanspolitiske ideer i Danmark 1930-1945*. Jurist og Økonomforbundets forlag 1986.
- Venstre: *Venstres Nye Program 1948*.
- Venstre og Det konservative Folkeparti: *Nye Signaler i den Økonomiske Politik*. 1959.
- Wilkins, Mira: U.S. multinationals and the unification of Europe 1945-1960. Heller, Francis og Gillingham, John (ed.): *The United States and the Integration of Europe, Legacies of the Postwar Era*. St. Martins Press 1996.
- Økonomi og Politik: Den danske økonomiske situation. *Økonomi og Politik* 1957.